

Geografski obzornik LETO 1X

štev. 3-4

Časopis za geografsko vzgojo in izobrazbo

19 6 2

Svetozar Il esic

O pojmu resničnega »geografskega okolja«

Ko si geografi, tako pri nas kot drugod po svetu, čedalje bolj belimo glave, kako bi se uspešno borili s težavami, do katerih prihaja glede uvrstitve naše stroke v sodobni sistem močno razvejenih znanstvenih disciplin, se ob poskusih jasnejše opredelitve predmeta geografske znanosti znova in znova ustavljamo pri pojmi, kakor so „medsebojni odnosi med naravo in družbo“ in še posebno pri pojmu „geografsko okolje“. Neredko ee celo zatrjuje, da so „odnosi med naravo in družbo“ osrednji, 6e ne edini predmet geografije, pri čemer se pojem „narave“ več ali manj istoveti s pojmom „geografskega okolja“. Nič manj redki niso, ki celo sodijo, da je „geografsko okolje“ samo po sebi predmet naše znanosti. Tako je izzvenelo tudi stališče prof. dr. VI. Djuriča, glavnega referenta o tematiki „Konceptija geografije“ na VI. kongresu geografov FLRJ v Ljubljani (prim. „Zbornik VI. kongresa geografov FLRJ“, Ljubljana 1962, str. 76).

Pri vsem tem pa se komaj zavedamo, da kar nekako iz navade uporabljamo stare besede in stare pojme, ne da bi jih pri tem točno opredelili. Pa tudi sicer kaj radi grehe, ki so jih svoj čas zakrivali drugi, na drug način ponavljamo sami. Spomnimo se samo, kako je doba na prehodu iz 19. v 20. stoletje, ki je postavila v ospredje geografskega raziskovanja „odnose med naravo in družbo“ in pri tem marsikoga zapeljala v enostranske poglede tako imenovanega geografskega determinizma, takoj za te:n, ko se je nujno sprožila borba proti temu deter.ninizmu, tudi sama pogosto prav tako zašla na nič manj nepravilne, v nasprotnem smislu enostranske pozicije. Med njimi je najbolj napačna tista, ki sicer z globokim prepričanjem, a z nič manj površnim utemeljevanjem zatrjuje, da je prirodno okolje za razvoj družbe in njenega gospodarstva čedalje manj pomembno, oziroma da z družbenim in tehničnim razvojem sploh slabijo medsebojni odnosi med družbo in prirodnim okoljem. To pa enostavno ni res. Nasprotno, če je postala družba manj odvisna od prirodnega okolja, pa se za možnosti njegovega izkoriščanja nikakor ni prenehala zanimati. Še več, družba izkorišča naravo čedalje intenzivneje in smotrneje, podreja si jo, s tem pa jo tudi preoblikuje. Z razvojem tehnike, znanosti in proizvodnih odnosov odkriva v istem prirodnem okolju vedno nove, čedalje bolj raznolike in vedno koristnejše lastnosti. Z vsako novo

stopnjo razvoja proizvodnih sil pridejo zanj lahko vpoštev novi elementi nrirodnega okolja. V kmetijstvu se lahko uveljavijo nove kulturne rastline, v gozdu se oblikujejo novi sestoji, industrija uporablja nove rude in druge surovine, delovno jenergijo pa dajejo novi energetske viri, neredko iz sveta prirodnih elementov, pred katerimi se je družba še nedavno skoraj samo branila kot pred nevarnimi sovražniki, pa so ji zdaj postali nadvse koristni služabniki (voda, elektrika). Ravno na višjih stopnjah razvoja proizvodnih sil in tehnike ter pri najnaprednejših družbenih odnosih se torej vezi med naravo in družbo niso zrahljale, temveč so postale oelo tesnejše, bogatejše in bolj vsestranske. Bistveno se je spremenila samo medsebojna vloga obeh udeležencev v tem medsebojnem učinkovanju. Družba, ki je bila na primitivnih stopnjah svojega razvoja zares skoraj sužnja okolja, je postala v stalni borbi z njim čedalje aktivnejši in vedno uspešnejši partner. Vedno zavestneje spoznava zakonitosti, ki oblikujejo okolje ter si jih skuša prilagajati in jih usmerjati sebi v prid. Iz nasprotnika si prizadeva napraviti pomočnika in služabnika ter išče nešteto novih možnosti, s katerimi bi mu ta pomočnik lahko služil.

Ravno to vedno tesnejše prepletanje prirodnih in* družbenih procesov ter vedno aktivnejši posegi človeka v okolje, ki so tako močni, da bistveno preusmerjajo tudi prirodne procese same, pa nas kar sili, da znova razčistimo pojem tako imenovanega geografskega okolja. Res čudno je, kako domala vsi geografi, tudi tisti, ki zastopajo najnaprednejše smeri, ter tisti, ki še vedno vihte svoj meč proti že precej namišljeni nevarnosti geografskega determinizma, brez pomisleka in skoraj avtomatično ponavljajo staro napako, da šs dalje istovetijo pojma geografskega in prirodnega okolja. Po tej poti je šla oelo tista klasična, vsebinsko kajpada točna dialektukio-materialistična opieJelitev vloge „geografskega“ (sc. prirodnega) okolja, ki sicer podčrtava, da je to okolje sta"en in neobhodno potreben pogoj za materialno življenje družbe, da pa za njen razvoj ni odločilno, saj se je le malenkostno spremenilo v teh tisočletjih, odkar se razvija človeška družba z vsemi spremembami svoje ureditve. Pojem geografskega okolja istovetijo s pojmom prirodnega okolja tudi vsi tisti sodobni, zlasti še ekonomski geografi, ki poleg

„geografskega“ govore še posebej o „družbenem“ in „ekonomskem“ okolju ter poleg „geografskega prostora“ še posebej o „ekonomskem prostoru“.

Lahko se seveda odločimo za takšno opredelitev pojmov o okolju. Toda pri tem moramo biti dosledni in ne smemo istovetiti „prirodnega“ in „geografskega“ samo v zvezi s pojmom okolja, temveč tudi s samo geografijo. Po tej opredelitvi je namreč tudi pojem geografije lahko identičen samo s pojmom prirodne oziroma fizične geografije. Toda kako daleč smo od tega ravno danes, ko tako radi govorimo še prav posebej o ekonomski, pa o aplikativni in drugih podobnih geografijah! Zmota pri tem mešanju pojmov „prirodnega“ in „geografskega“ okolja je seveda tem večja, čim močnejši je aktivni poseg družbe v nekdanje, zares samo „prirodno“ okolje.

Tu pa smo ravno pri jedru problema. Ne gre namreč niti samo za izraze in pojme, temveč za bistvo samih dogajanj, s katerimi ima opravka geografija. Zakaj skrajni čas je, da se zavemo, da je prav okolje, tisto resnično geografsko okolje, v katerem se razvija današnja družba, že skoraj povsod, ponekod manj, drugod bolj ali oelo zelo močno različno od tistega prvotnega okolja, ki so ga nemoteno ustvarili zares samo prirodni procesi. Se več, mirno lahko trdimo, da vsaj v gostejše naseljenih in gospodarsko bolj razvitih krajih takšno prvotno prirodno okolje lahko živi samo še v naših abstraktnih predstavah in teoretičnih rekonstrukcijah, ki so seveda zgolj fizično-geografske. Se kjer je zares ohranjeno, spreminjajo v toku družbenega in tehničnega razvoja njegovi posamezni elementi svojo vlogo in svoj pomen. Toda nam ni več samo do tega, da bi vrednotili gospodarski pomen teh elementov, ki pomenijo bolj prirodne pogoje kot pa okolje, in tudi ne več zgolj do tega, da bi ocenjevali spremenljivost njihove vloge v razvoju družbe. Gre nam mnogo bolj za to, da se zavemo, da „prirodno“ okolje ne spreminja samo svoje relativne vloge v družbenem in gospodarskem razvoju, temveč da se čedalje bolj spreminja tvidi samo v sebi, absolutno, in to pod vplivom družbe. Prepaja se namreč čedalje bolj z antropogenimi elementi in to jpo dvojni poti. Po eni strani je človek hote ali nehote bistveno preusmeril same prirodne procese (odtočne razmere, erozijski proces, celo klimo), ki se seveda kljub njegovemu posegu razvijajo še dalje po prirodnih zakonitostih, pa čeprav v spremenjeni smeri (antropogeno prirodno okolje). Po drugi strani pa je družba ustvarila v okolju tudi bistveno nove elemente in sprožila v njem nove procese, ki jih sama stalno nadzoruje in usmerja, kar bi lahko imenovali antropogeno okolje v ožjem smislu ali neposredno antropogeno okolje (naselja, obdelane površine, prometna pota in naprave, kanalizacijske, vodovodne naprave itd.). Vsi ti učinki družbene dejavnosti, ki so v veliki meri posledica vse tesnejših medsebojnih prepletanj med prirodnim in med

družbenim dogajanjem, so postali bistveni sestavni del novega, preusmerjenega geografskega okolja, ki je seveda za današnje dogajanje edino realno geografsko okolje. V njem se družba srečuje z negativnimi in pozitivnimi stranmi, od katerih so lahko tako prve kot druge prvotnega „prirodnega“ izvora ali pa „antropogenega“ porekla obeh kategorij. Z negativnimi stranmi se bori ali si jih spreminja v pozitivne, pozitivne pa smotrno vpreže v svojo službo, oboje ne glede na njihov prvotni „prirodni“ ali pa drugotni, „antropogeni“ izvor.

V tako pojmovanem, edino realnem geografskem okolju je včasih kar nesmiselno razlikovati prvotne prirodne sestavine od antropogenih. Pa Začnimo s tistimi konkretnimi primeri, kjer je vsaj na prvi pogled še vse geografsko okolje zares „prirodno“, kjer gre res še za čisto prirodne procese. Celó v takih primerih lahko pogosto ugotovimo, da so prirodni procesi že „antropogeno“ preusmerjeni ali celo sproženi. Tako je na primer problem erozije zemljišča nedvomno problem geografskega okolja, in čeprav se erozijski proces sam razvija povsem po prirodnih zakonitostih, mu ne moremo zanikati bistvenega antropogenega porekla. Naš gozd, bistveni del našega geografskega okolja, raste seveda tudi še danes po prirodnih zakonitostih; zato pa ni nič manj res, da je vsaj po naših ravninah in po laže dostopnem hribovju precej ah vsaj ponekod čisto drugačen, kakor je bil prvotni gozd. Včasih je celo docela „antropogenega“ značaja (pomislimo samo na čisto iglaste boršte, plod „nemške gozdarske šole“ preteklega stoletja).

In če gremo še dalje: težko bi bilo zatrjevati, da so reke in jezera elementi geografskega okolja, kanali in akumulacijski bazeni pa ne. Ali da v okolje, s katerim mora računati nadaljnji razvoj, sodijo gozdovi, stepe in gore, ne pa mesta, vasi, polja in vrtovi. Ali bi ne bilo nesmiselno trditi, da je Drava med Dravogradom in Mariborom, prenehala biti element geografskega okolja, s tem da smo jo pregradili v vrsto umetnih pregraj in akumulacijskih bazenov, od Maribora navzdol pa je to ostala? Ali ni njen „antropogeno“ preablikovani del nad Mariborom funkcijsko celo važnejši člen realnega geografskega okolja, kakor pa njen „prirodni“ tok pod Mariborom? Ali ni naša tradicionalna agrarna pokrajina, zlasti kjer je njeno zemljišče posestno in parcelno tako silno razdrobljeno, nenavadno trdoživ „antropogeni“ element geografskega okolja, s katerim se družba bori vsaj tako težko kot z neugodnostmi tal in pa klime? Ali ni po drugi strani Vojvodini pripomogla k njeni današnji prednostni kmetijski vlogi v Jugoslaviji poleg prirodnih prednosti okolja (relief, prsti, klime) tudi njegova „antropogena“ Ugodnost: njena agrotehnično mnogo ugodnejša posestna struktura, ki so jo ustvarile kolonizacijske faze po umiku Turkov in vse, kar jim je do danes sledilo? In če se ozremo v še intenzivnejše oblike življenja: ali se urbanistično urejanje mestnih središč ne bori, zlasti v prometnem pogledu,

s četo vrsto „antropogenih“ elementov starejšega izvora? Ali ni tako imenovano „mestno“ podhebbe, čeprav je še vedno „prirodno“ element „antropogenega“ značaja, kaj šele. če prištejemo se kurjavo in klimatske naprave? Pa še korak naprej: vodovod, kanalizacija, razsvetljava, ali niso to tudi elementi geografskega okolja, ki 60 kajpada skoz in skoz antropogeni, ki pa vendar delujejo po fizikalnih, to je po prirodnih zakonitostih? Ali ni, če zajamemo vse skupaj, za prebivalca velikega mesta ali obsežne industrijske pokrajine to mesto ali ta pokrajina sama po sebi s svojimi, skoraj v celoti antropogenimi elementi edino realno geografsko okolje? Ali je v teh primerih sploh smiselno izgubljati čas z rekonstrukcijo prvotnega prirodnega okolja, ki se je z nekaterimi svojimi elementi morda obdržala samo še kje na obrobju, pa se tudi tam hitro umika in „antropogeno“ preoblikuje?

Ce geografsko okolje pojmuje tako — in drugače ne moremo, ce se nočemo oddaljiti od

resničnosti — zares ni razloga, zakaj ne bi gledali v njem osrednjega predmeta geografskega premostrivanja. Saj se končno ujema s pojmi „pokrajine“, „prostorske stvarnosti“, „pokrajinsko-prostorske stvarnosti“, ali kakor že imenujemo tisto, kar zajemamo v geografskem gledanju. Pa še nekaj nam tako pojmovanje geografskega okolja pokaže, s čimer nas tudi približa resnici. Pokaže nam, da je ravno z napredujočim družbenim in tehničnim razvojem, s čedalje močnejšim zgoščevanjem prebivalstva ter z vse večjim prepletanjem prirodnih in družbenih procesov v prostoru vedno bolj nemogoče in absurdno iskati ostro mejo med prirodnimi in antropogenimi elementi okolja, s tem pa tudi ostro mejo med prirodo in družbo. Saj take meje v resnici ni. In če to spoznanje uporabimo še v opredelitvi sistema znanosti: nesmiselno in načelno nepravilno je postavljati ostro mejo med prirodnimi in družbenimi znanostmi ter — če ostanemo v geografiji — med fizično in družbeno geografijo.

Igor Vrišer i

Nekaj misli o geografskem proučevanju mest

i.

Sodobna geografija posveča čedalje več pozornosti geografiji mest, imenovani včasih tudi poleogeografija. To je razumljivo, saj so mesta med pglavitnimi žarišči človekovega oziroma družbovega delovanja in so tudi nadvse pomemben pojav ril zemeljskem površju. Število mest naglo narašča, nastajajo številna nova, obenem se dosedanja večajo in so v marsikateri pokrajini prevladujoč pojav. Priča smo tudi splošni urbanizaciji sodobne družbe. Razraščanje mest in nagla urbanizacija nista opazni le v deželah, kjer je mestna kultura že tradicija, temveč tudi v mnogih pokrajinah in državah, ki so še do nedavnega veljale kot pretežno ruralne in so mesta imela v življenju družbe močno podrejen pomen. Proces večanja, širjenja in nastajanja mest ter pospešene urbanizacije je zajel s socialistično preobrazbo družbe tudi našo domovino. Tako se je najirimer delež kmečkega prebivalstva znižal od predvojnih 76,6 o/o (leta 1931) na 51 o/o (leta 1961), v Sloveniji pa celo od 60 o/o na 32,3 o/o. Obenem je narasel delež mestnega prebivalstva. V krajih z nad 5000 prebivalcev živi v Jugoslaviji 28,8 o/o vseh prebivalcev, v Sloveniji pa 23,5 o/o (po predhodnih rezultatih popisa prebivalstva iz leta 1961), medtem ko je znašal ta odstotek pred vojno komaj 18,6 o/o oziroma v takratni Dravski banovini 12,4 o/o. Opozoriti kaže razen tega še na dejstvo, da se je zelo povečalo število velikih mest. Pred vojno jih je bilo le 15 z več kot 30.000 prebivalci, sedaj jih je že trideset,

2e iz teh navedenih števil je razvidno, kako globok in vsestranski je ta proces v Jugoslaviji. Podobna dogajanja lahko spremljamo in ugotavljamo tudi driigod po svetu. Res je, da je šel razvoj mest in urbanizacije v vsaki deželi zaiadi različnih fizično-geografskih in zlasti družbeno-geografskih pogojev svojstveno pot, toda zaradi tega ni problematika poleogeografskih proučevanj njest nič manj zanimiva in aktualna. Geografi se dobro zavedamo, da moramo ta vsestranski proces preobrazbe naših in tujih pokrajin spremljati, tolmačiti in proučevati. Zato nas tudi ne prese- neča. da hitro narašča število znanstvenih razprav o tej problematiki, da se metodologija proučevanja izpopolnjuje in končno, da imajo geografi vedno bolj aktivno vlogo pri obravnavanju mestnih problemov.

2.

Večina mestnih geografij obravnava mesto kot obliko in člen visoko organizirane kulturne pokrajine, ki s svojim tipičnim mestnim življenjem družji skoraj vsa področja družbenega delovanja. Vendar se pri obravnavanju tako kompli- ciranega in kompleksnega pojava, razumljivo, po- javljajo v geografskih proučitvah mest različne smeri.

Sprva so največ pozornosti posvečali fizično-geografskim činiteljem in njihovemu vplivu na

* Članek je prirejen po predavanju, ki ga je imel avtor na seminarju predavateljev geografije Y srednji šoli,